

dogajanj v Sloveniji, in to v vsej diahroniji, od časov, ko je "Evropa" v Münchenu male narode, ogrožene od italijanskega in nemškega fašističnega osvajanja, prepustila usodi, pa do danes.

Janko Pleterski

Marija Stanonik: *Iz kaosa kozmos. Kontekstualnost in žanrski sistem slovenskega odporiškega pesništva 1941-1945*. Društvo za proučevanje zgodovine, literature in antropologije, Ljubljana 1995, 400 strani. (Borec; Ecce homo. 538-539.)

Knjiga *Iz kaosa kozmos* prinaša doktorsko disertacijo, obranjeno na univerzi v Zagrebu leta 1993. Z nekoliko nenavadnim naslovom naj bi bila označena dolgoletna prizadevna raziskovalna pot, na kateri se je avtorica spopadala z zbiranjem in proučevanjem obsežnega in raznoterega pesemskega gradiva; kot je zapisala sama, je le-tega želela po literarnoteoretičnih principih zaobjeti v sistem in tako napraviti "iz zmede red".

Uvodoma velja spomniti, da so v seminarju za slovensko književnost na Filozofski fakulteti v Ljubljani pričeli leta 1970 pod mentorstvom prof. dr. Borisa Paternuja z načrtnim in obsežnim zbiranjem ter strokovno obdelavo slovenskega pesništva upora iz vojnih let 1941-1945. Skupini, v kateri je z izjemno delovno zavzetostjo sodelovala tudi M. Stanonik, je uspelo zbrati več kot 12.000 besedil, od katerih jih je 2300 predvidenih za objavo v zbirki "Slovensko pesništvo upora". Od načrtovanih štirih knjig sta prvi dve že izšli (prva v Ljubljani l. 1987, druga v Novem mestu l. 1995) in prinašata izbor partizanskega pesništva kot najobsežnejšega korpusa v celotni odporiški pesniški produkciji. V napovedanih preostalih dveh naj bi bile objavljene pesmi, nastale v t. i. partizanskem zaledju, taboriščih, zaporih, izgnanstvu ter med slovenskimi fanti, mobiliziranimi v tuje vojaške enote.

Koncept omenjenega projekta je bil torej sorazmerno široko zastavljen in je zajel vsa okolja, v katerih se je slovenska uporniška beseda v verzificirani obliki pojavila, kakor tudi vsa "nadstropja umetnosti", tj. ne oziraje se na umetniško vrednost posameznega besedila. Slednjo odločitev je narekovalo spoznanje, da literarne produkcije iz usodnega in prelomnega trenutka, v kakršnem se je slovenski narod v letih 1941-1945 nedvomno znašel, ne gre presojeti le z uveljavljenimi estetskimi, temveč širšimi oziroma drugačnimi merili. Kajti, četudi je neko besedilo z umetniškega vidika nepomembno, to še zdaleč ne pomeni, da je njegova nepomembnost vsesplošna. Stanonikova pravi, da je bila slovenska beseda z okupacijo obsojena na smrt, zato je že samo njen pojav takrat lahko pomenil uporno dejanje. Gledano z današnjega stališča in tudi interesa zgodovinarja pa ne gre spregledati predvsem dokumentarne vrednosti, kajti tudi pesemska besedila so dokument - bodisi v ožjem smislu, kadar je njihova vsebina konkretizirana, bodisi v širšem smislu, kadar sicer posplošena vsebina izpoveduje neko idejo, občutenje oziroma izžareva duha časa. Pesem tako na svojstven način

potrjuje ali dopolnjuje klasično zgodovinopisno gradivo, saj je v njej neko dogajanje ali hotenje upesnjeno, torej izpovedano v drugačnem jeziku, ki pa hkrati omogoča izražanje tistih občečloveških ali posameznikovih nehanj, ki jih običajno zgodovinopisno gradivo ni zmoglo niti ni imelo namena tako eksplicitno izraziti.

M. Stanonik je prva, ki je zbrano gradivo uporabila v obsežnejše raziskovalne namene. Zaradi velikega obsega v analizo ni pritegnila celotnega gradiva, temveč se je odločila za vzorčno raziskavo, ki pa temelji na dovolj reprezentativnem vzorcu, saj je vanj zajetih kar 3000 besedil, ustvarjenih v različnih okoljih izpod različno večjih peres. Njena raziskava slovenskega odporniškega pesništva izhaja v prvi vrsti iz potreb oziroma zahtev literarne stroke. Zato je raziskava Stanonikove prvenstveno zanimiva za omenjeno področje in pomeni po ocenah strokovnjakov nesporno viden prispevek na tem področju tako s faktografskega kot metodološko-teoretičnega vidika. Interdisciplinarni pristop k osvetljevanju odporniškega pesništva pa je moment, zaradi katerega je njeno delo nedvomno aktualno tudi za druge znanstvene discipline.

Študija je razdeljena v tri problemske sklope. Uvodni je namenjen razgrnitvi miselnih tokov v teoriji književnosti in predstavlja okvir, v katerega je raziskava umeščena. Jedro sestavljata drugi in tretji sklop. Bistvo njunih vsebin je najnatančneje zajeto v samem podnaslovu knjige: "Kontekstualnost in žanrski sistem..." Gre torej za analizo raznoterih okoliščin, ki so na zunanji ravni odločujoče določale nastajanje uporniškega pesništva, ter za razvrščanje pesemskih besedil v posamezne literarne vrste (žanre).

V t. i. kontekstualnem delu študije je avtorica izhajala iz temeljnega spoznanja, da pesemska besedila iz vojnega obdobja niso samo literarni pojav, temveč so hkrati izraz življenjskega položaja tako posameznika kot naroda. V tem delu je pesemska besedila postavila v kontekst socioloških kategorij.

a) **Družbenozgodovinski okvir**, v katerega je bil slovenski narod zajet v času nastajanja obravnavanega pesništva. V njem je podala zgoščen oris razvoja osvobodilnega boja in različne položajne situacije, v katerih se je posameznik (npr. partizan, taboriščnik) nahajal in ki so odločujoče opredeljevale nastanek specifičnih pesemskih vsebin in zvrsti, značilnih za posamezne sredine. Ker avtorica ni zgodovinarka, je v orisu mogoče najti nekaj stvarnih napak; tekst je deloma nekonsistenten, ker se avtorica po eni strani oslanja na interpretacije, ki pred leti v glavnem še niso bile sporne (delo je bilo v času velikih političnih sprememb že končano!), a jih hkrati postavlja pod vprašaj, ne da bi zmogla nanje povsem zadovoljivo odgovoriti. Razčiščevanje odprtih zgodovinopisnih vprašanj seveda ni bila njena dolžnost, in kot sama navaja, tudi ne v njeni kompetenci, čeprav je potrebno priznati, da je avtorica pri svojem delu uporabljala širok krog literature, si na njeni osnovi ustvarila podobo problemov in trendov tako v zgodovinopisju kot širše, ob tem pa tudi lastno videnje "postavljanja stvari na pravo mesto" brez enostranskosti z ene ali druge strani. Zavedanje, da je zgodovinska stroka v fazi ponovnega preverjanja lastnih spoznanj, razkrivanja novih dejstev in uveljavljanja različnih presoj naše bližnje preteklosti, jo je napotilo, da

je na koncu knjige navedla nekaj najbolj značilnih pogledov zgodovinarjev, publicistov in družbeno angažiranih posameznikov o tem, s kakšnimi kriteriji naj bi to preteklost izmerili.

b) **Diferenciacija slovenske kulture med drugo svetovno vojno** in dileme slovenskega odporiškega pesništva. Avtorica govori o dvojni diferenciaciji. Prva se je pričela z oklicanim kulturnim molkom in je bila zunajliterarne narave, saj je potekala po osi (ne)lojalnosti kulturnih ustvarjalcev do okupatorja. Druga je obstajala znotraj tiste kulture, ki se je politično opredelila za OF in je imela različne poglede na funkcijo/poslanstvo kulture oziroma na razreševanje dileme med avtomnostjo kulture - vključujoč tudi pravico do intimističnega, čustvenega izpovedovanja - ter družbeno angažiranostjo, ko naj bi bila kultura prvenstveno "orodje za povzdig borbenosti, morale, predanosti..." Ob analizi stališč glavnih protagonistov, konkretnega uveljavljanja načel v praksi, ko so se ustvarjalci večkrat soočali s (samo)cenzuro, ter ob predstavitvi organiziranega vzpodbujanja kulturne ustvarjalnosti s strani vodstva osvobodilnega gibanja, avtorica ugotavlja, da so bile namenjene kulturni ustvarjalnosti precejšnje vzpodbude, da pa se je v kulturnem snovanju porajal predvsem pričakovan oziroma zelen tip angažiranih stvaritev; zato ni slučajno, da je ob zbiranju pesemskega gradiva našla precej subjektivno poantirane poezije še v "predalih", kar pomeni, da je v vojnem obdobju nastajala tudi tovrstna poezija, vendar zaradi "neprimernosti" iz različnih razlogov ni bila objavljena. V povsem drugačnih od zgoraj opisanih okoliščin pa je nastajala npr. taboriščna poezija, ki je ne glede na vsebino (le-ta v specifičnem okolju ni mogla biti dirigirana) že s samo pojavnostjo izpričevala voljo po ohranitvi civilizacijskega dostojanstva.

c) **predmetne okoliščine**. Ob dejstvu o neločljivi povezanosti odporiškega pesništva z vsakdanjim življenjem, ko je poglobljena motiviranost za pesnjenje obstajala v skrajno izpostavljenem položaju naroda, Stanonikova ugotavlja, da je večina avtorjev odporiške poezije vstopila v areno pesnjenja šele v času druge svetovne vojne in da je večina od njih s koncem vojne tudi umolknila. Dalje izpostavi fenomen izjemne geografske razsežnosti okolij, v katerih so pesmi nastajale; tu je zaobjela kar šest tipičnih doživljajskih krogov: teren z aktivisti, partizanstvo, taborišča, izgnanstvo, zapori, prisilna mobilizacija v sovražnikovo vojsko. V vsakem od navedenih okolij je nastajala pesem v specifičnih pogojih, iz različnih notranjih ali zunanjih vzpodbud in s specifično motiviko.

d) **Psihološko ozadje**. Različna okolja so ustvarjala karakteristična psihološka podnebja, kjer je posameznik ob intenzivnejšem čustvovanju sprejel izziv in se iz različnih motivov odločil za pesnikovanje. Stanonikova meni, da se je v vrstah osvobodilnega gibanja pesem porajala predvsem "iz čuta odgovornosti do skupnosti in skupnih ciljev partizanskega boja" (str. 120), torej iz patriotizma, povodi, ki so vzbudili motiviranost za pesnjenje, pa so bili raznoteri (okupatorjev požig vasi, streljanje talcev, naporni pohodi partizanske enote, smrt soborca itd., zelo redko pa izrecno estetska pobuda). V okoljih izven partizanskih enot in partizanskega zaledja je bilo pesnjenje vzpodbujeno iz precej drugačnih motivov

(v zaporih npr. v spomin in opomin, v taboriščih iz upora proti razčlovečeni atmosferi in za samoohranitev).

e) **Vprašanje sprejemalca/odjemalca** in slovensko odporniško pesništvo. Avtorica postavlja o pesništvu osvobodilnega gibanja tezo, da sta omogočila tolikšen razmah predvsem aktivistični koncept kulture z emotivnim ozadjem ter dvovrstna komunikacija (na eni strani tiskana beseda, na drugi pa neposreden osebni stik med avtorjem besedila - ki je hkrati tudi aktivist/borec - in krogom sprejemalcev). Komunikacija je potekala v krogu enakomislečega avtorja in sprejemalca ter v atmosferi podobnega emotivnega stanja, kjer sta oba subjekta drug drugega vzpodbujala v ustvarjanju bolj ali manj konsenzualno sprejemljivega/želenega tipa "produkta". Vloga avtorja je bila v instrumentaliziranju pesmi kot sestavnega dela osvobodilnega boja (beseda kot orožje!), tj. v ustvarjanju takšne poezije, ki bo z izražanjem predvsem domoljubnih in moralnih čustev sprejemalca uspešno nagovorila ter ga pritegnila v projekt spreminjanja sveta v imenu ciljev boja proti okupatorju in družbene revolucije. Seveda je v okviru partizanskega odporniškega pesništva nastala tudi vrsta besedil iz povsem notranjih vzgibov avtorjev, pesmi, ki mnogokrat niti niso računale na sprejemalca in se tudi niso prilagajale veljavnemu politično-propagandnemu konceptu, vendar Stanonikova ugotavlja, da čas takšni poeziji ni bil najbolj naklonjen in je v primerih, ko je prišla v javnost, bila večkrat označevana kot "luksus" ali malomeščanska ostalina.

Izsledki zgoraj izpostavljenih tem so pomembni in neposredno koristni tudi za zgodovinopisje. S tem, ko je avtorica sistematično analizirala zunajliterarni kontekst nastajanja odporniškega pesništva in pri tem izhajala iz človeka kot individuum, je pesniško snovanje z interdisciplinarnim pristopom ne samo prepričljivo umestila v splošne razmere takratnega časa, temveč hkrati nazorno razbrala atmosfero tega obdobja, kar je zgodovinarju nedvomno v pomembno pomoč.

Zadnji tematski sklop je najobsežnejši (str. 141-349), težiščen in pomemben v prvi vrsti za literarno stroko. V njem je izbrani vzorec 3000 besedil razvrščen v posamezne vrstne (žanrske) kategorije. Čeprav ni naš namen, da bi na tem mestu podrobneje predstavili tudi ta del raziskave, pa lahko upravičeno vsaj naštejemo med vojno širše uveljavljene literarne vrste in tematske tipe, kot jih je avtorica razvrstila. To so: budnica, satira, himna/oda, posmrtnica/nagrobica, pismo (poslanica), kronika/humornica, reportažnica, vložnica, slika (žanrnica), balada, domovina, misel, narava, ljubezen, osebna izpoved/razpoloženje. Vsako od navedenih zvrsti avtorica jedrnato označi, umesti v vojni kontekst ter nato preide k natančni analizi tekstov. Besedila, zajeta v posamezni literarni vrsti, podrobno razčlenjuje iz več zornih kotov in tako empirično razbira njihove značilnosti. Pri tem jo zanimajo prevladujoči motivi (npr. motiv groba, požgane vasi, domovine, maščevanja - zanj pravi, da je izjemno pogosto navzoč) in z njimi najtesneje povezana izraznost/tendenca, dalje razmerje med izjavnim subjektom in objektom nagovora (kako se govoreči v pesmi obrača na nagovorjenega: npr. po obrazcu JAZ-TI; MI-MI itd.), notranja zgradba besedil (kitičnost, ponavljanje besednih

vzorcev, notranja dinamika itd.), zvrstnost (lirske, epske in dramatične sestavine), funkcija (npr. takojšnja raba pred množičnim auditorijem), naslavljanje pesmi in najpogosteje uporabljano besedišče. Toda avtorica se ne zadovolji z rezultati, ki so po svoji naravi večkrat nujno suhoparni, temveč jih širše pojasnjuje, nadgrajuje in umešča v vojni čas, ob tem pa se mnogokrat bralcu razkrije kot raziskovalka vsestranske izobrazbe. Njeno pojasnjevanje metaforične vsebine, izvora in semantične vloge besedišča je vsekakor zanimivo in poučno za širšo javnost. Kar neverjetno je, kako je na videz tako nepriljavna kategorijo, kot je področje slovnice, uspela vpeti v aktualne razmere in ji na ta način pridati širšo povednost. Avtoričino ustavljanje tako rekoč pri vsaki besedi, vztrajno iskanje njenega pomena v konkretnem zgodovinskem položaju in razkrivanje besede kot "orodja v proizvodnji orožja" je resnično občudovanja vredno. Škoda je le, da v tem tematskem sklopu ob razčlenjevanju posamezne literarne vrste niso eksemplarično navedeni najbolj tipični primeri pesmi, saj bi za marsikoga tekst s tem pridobil na nazornosti, njegov obseg pa bi se zanemarljivo povečal.

S tem, ko je avtorica najprej temeljiteje identificirala zunajliterarne okoliščine, le-te pa soočila z analizo pesemskih besedil, je dosegla odobravanja vreden in nazoren spoj več znanstvenih disciplin, tudi med zgodovinopisjem in jezikoslovjem. Za zgodovinopisje je njeno delo pomembno še zlasti zaradi zvrsti uporabljenega gradiva, po katerem zgodovinar običajno ne seže, ter zaradi metode, s katero je pesemska besedila analizirala, torej pristopa, ki ga zgodovinar praviloma ne obvlada. Tako so tudi izsledki iz zadnjega sklopa njene raziskave koristno in osvežujoče dopolnilo klasičnim zgodovinopisnim raziskavam.

Predstavljena empirična analiza pesemskih besedil je lahko vzpodbuda, da bi se opravila tudi analiza posameznih segmentov povsem s stališča potreb zgodovinopisja. Tu mislimo predvsem na dve kategoriji, ki ju je Stanonikova že zajela v analizo, tj. vprašanje upesnjenih motivov ter uporabljanega besedišča. Omenjeni kategoriji je avtorica sicer nadrobno obdelala, toda njo je pri posameznem motivu ali besedi zanimala pojavnost kot taka, dejstvo, da se posamezni motiv ali beseda pojavljata, ne pa toliko kvantifikacija te pojavnosti, čeprav večkrat opozarja, da imamo v določenem primeru opraviti npr. z zelo pogostim ali redkim pojavom. Vnaprej izbrane točke (npr. motivi, ki se vežejo na narod, združeno Slovenijo, družbeno pravičnost, razrednost ali besede "Slovenec", "tiran", "proletariat", "svoboda" - za katero Stanonikova zatrjuje, da je sploh najpogosteje uporabljan izraz itd.), ki bi jim sledili skozi načrten pregled gradiva, bi v kvantificirani obliki prav gotovo pomembno dopolnile podobo samega odporniškega pesništva in vojnega časa nasploh. Ker so pesemska besedila v glavnini že zbrana na enem mestu in ker v prihodnje ni več računati z bistvenimi dopolnitvami, so s tem zagotovljeni ugodni pogoji za nadaljnje raziskave. Tudi glede na napor, ki je bil vložen v zbiranje gradiva, bi bilo smotrno in dragoceno, da pride obstoj tovrstnega gradiva v širšo zavest in širšo uporabo.

V zaključni besedi poskuša avtorica med drugim podati tudi vrednostno oceno in pomen odporniškega pesništva. Tu pravi, da je literatura v klasičnem pomenu

besede dobila v okrilju protifašističnega boja v prvi vrsti pomen propagandnega gradiva in da pesništvo po splošno uveljavljenih kriterijih ne presega umetniškega povprečja, "saj so avtorji nasproti umetnosti, ki je predvidena za trajanje, večinoma dajali prednost kratkemu intenzivnemu vplivanju svojih besedil pred počasno rastočim trajnim delovanjem"; obenem avtorica sprejema oceno Z. Kasača, kakršno je ta podal za slovaško odporniško pesništvo, namreč, da pa je "s stališča konkretnega družbenega položaja, v kateri je nastala (namreč pesniška ustvarjalnost) in s stališča funkcije, ki jo je izpolnjevala, /.../ izrednega pomena" (str. 356). Izrazi še mnenje, da bo celostno oceno odporniškega pesništva mogoče podati takrat, ko bo proučeno tudi pesništvo protipartizanske strani ali pesništvo, ki je nastajalo v podobno travmatičnih razmerah, npr. med prvo svetovno vojno.

Knjiga *Iz kaosa kozmos* izkazuje izjemno avtoričino študioznost in poglobljenost. Podatka, da je besedilo opremljeno z okoli 4000 opombami in da najdemo med množico uporabljene literature tudi temeljno literaturo o evropskem odporniškem pesništvu in literaturo vse tja do Svetega pisma in Exuperyjeve pravljice Mali Princ, prepričljivo govorita sama po sebi.

Naj zaključimo z ugotovitvijo, da se delo odlikuje tudi po izjemni sistematičnosti ter izbornem jeziku, to podoba pa žal prepogosto kvarijo številne tiskarske napake (npr. desetine stavkov, ki se začenjajo z malo začetnico).

Vida Deželak-Barič

Jera Vodušek Starič: "Dosje" Mačkovšek. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1994, 235 str. (Viri št. 7)

Pod tem za zgodovinpisje nenavadnim imenom se skriva prva prava zbirka gradiva Osvobodilni fronti nasprotujočega tabora in to predvsem njegove liberalne smeri. Ta je bila, kolikor je mogoče soditi počez, manj prežet s sovraštvom do komunizma v vseh njegovih pojavnih oblikah, hkrati pa bolj obremenjen z jugoslovansko različico nacionalizma in vpet v legitimizem jugoslovanske države in režima.

Urednica Jera Vodušek Starič je v zbirki objavila izbor gradiva, ki je ostalo kot zapuščina ing. Janka Mačkovška v ljubljanskem arhivu Uprave državne varnosti in je od leta 1994 tudi uradno dostopno v Arhivu Ministrstva za notranje zadeve v Ljubljani. S tem je postal za širšo javnost evidenten v vsem svojem pomenu naslednji (poslednji?) obsežen korpus dokumentnega gradiva za čas 2. svetovne vojne. To gradivo je že (kot npr. Šmajdovo, Nagodetovo) in še bo razsvetlilo tudi marsikatero doslej še sivo liso v medvojnem slovenskem političnem življenju.

Janko Mačkovšek je bil ena vodilnih oseb liberalnega tabora na Slovenskem med 2. svetovno vojno. Kot gradbeni inženir je bil zaposlen na ljubljanskem magistratu, politično aktiven je bil že takoj po koncu 1. svetovne vojne; ukvarjal